



Kulturspor i trær - en biologisk kulturarv i utmarka

*Bolette Bele og Ann Norderhaug, Bioforsk Midt-Norge, Kvithamar, 7500 STJØRDAL
bolette.bele@bioforsk.no/ann.norderhaug@bioforsk.no*

Skogsområdene og utmarka har til uminnelige tider gitt oss verdifulle ressurser blant anna i form av beiter, myrslåtter, setervoller, tømmer, ved, kull og tjære. Kulturspor i trær er synlige spor eller merker som kan knyttes til denne mangfoldige ressursutnyttelsen i utmarka (Andersson & Östlund 2002).

Slike kulturspor kan for eksempel være merker etter emneuttak som never, bark og økseskaft. Treet kan også ha blitt utnytta til merking av stier, eiendomsgrenser og lignende. Bioforsk Midt-Norge har gjennomført registreringer av kulturspor i trær i to skogsområder, ett i Nord-Trøndelag (Muru i Lierne kommune) og ett i Sør-Trøndelag (Grytdalen naturreservat i Orkdal kommune).

Begge skogsområdene har blitt brukt i sammenheng med seterdrift, utmarksbeite og anna aktivitet knytta til utmarksressursene. Ved tolkingen av slike kulturspor i trær må man anvende lokal kulturhistorisk bakgrunnskunnskap og -data. Registreringene i Trøndelag ble tolka blant anna ved hjelp av lokalkjente ressurspersoner i Lierne og Orkdal.

Bakgrunn

Svenske undersøkelser fra 1990-tallet viser at de nordlige (boreale) svenske skogsområdene burde betraktes som kulturlandskap med ei svært lang og allsidig kulturhistorie, der storfebeiting, systematisk brenning, rein-drift og sanking var svært utbredt og påvirka skogens struktur og vegetasjonssammensetning. Disse undersøkelser viser også at skogene inneholdt karakteristiske kulturspor i trær, som forteller om tidligere tiders utnyttelse (Ericsson 2001, Andersson & Östlund 2002, Andersson et al. 2005, Östlund 2008). Alt tyder på at de norske boreale skogsområdene har vært brukt på en like allsidig måte som de svenske, og dokumentasjon av denne typen kulturspor i trær, vil derfor kunne være et verdifullt bidrag til økt kunnskap om de tradisjonelle driftsformene og vår biologiske kulturarv. Med bakgrunn i erfaringene fra Sverige, satte derfor Bioforsk Midt-Norge i 2002, i gang undersøkelser for å dokumentere denne typen kulturspor i trær i norske skogsområder der det tidligere hadde vært seterdrift og utmarksbeite (Bele & Norderhaug 2004, Bele et al. 2006).

Registreringer av samisk barktaking er gjennomført av Høgskolen i Nesna og Norsk Institutt for Skog og Landskap i Nordland (Lorås & Storaunet 2007, Storaunet & Lorås 2008). I tillegg er det nylig publisert resultater over forekomsten av samiske kulturspor i trær i Troms (Elvebakk & Kirchhefer 2012) og i Finnmark (Midteng 2009). Tradisjonen med samisk barktaking (der innerbarken av furu ble brukt som matressurs) har vist seg å være en nordlig tradisjon i Sverige. I Norge er denne tradisjonen så langt påvist sør til Helgeland. Våre undersøkelser fra Lierne viser imidlertid at fastboende der brukte innerbarken av furu i nødsår (Brynnolf Kaldal, pers. medd.).

For å gi litt innsikt i hvilke typer kulturspor i trær man kan finne i seterregionen og utmarka i Trøndelag, vil vi her presentere noen eksempler fra Bioforsk-prosjektene i Lierne og Orkdal.





Spor etter emne-uttak

Enkelte former for uttak av emner medførte bare moderate skader på treet. De kan derfor gjenfinnes som «kulturspor i trær». Erfaringer og kunnskap om hvilket treslag som egna seg best til ulike formål ble godt tatt vare på, og overført fra generasjon til generasjon (Høeg 1974). Tradisjonene og erfaringene om hva de ulike treslagene egna seg best til, kan imidlertid variere fra bygd til bygd.

Neveruttak

Never av bjørk var et materiale som først og fremst ble brukt til takteking, som mangedobbelt underlag for torva (Høeg 1974). Neveren var en verdifull ressurs og retten til å ta never var derfor regulert av de gamle lovene (Høeg 1974). I utmarka finner man gjerne spor etter neveruttak av eldre dato. Også neveruttak av nyere dato finnes. De er ofte gjort med tanke på opptenning, og har ikke den samme «kulturhistoriske verdien» som de eldste merkene. I våre prosjekter ble sporene etter neveruttak registrert særlig i tilknytning til setervollene.



Figur 1. Merke etter nevertekt av eldre dato i Grytdal naturreservat, Orkdal. Neveren ble mest sannsynlig brukt til takteking av husene, stallen og løene som stod her tidlig på 1900-tallet. Foto: Rosef/Bele/Bioforsk.

Neveren en viktig ressurs (Høeg 1974)

Neveren er et materiale som har vært brukt til mange ulike formål, blant anna til takteking, fletting av neverkonter, garving av skinn og barking av fiskegarn.

Arbeidet med å ta never om våren var derfor viktig, og måten dette ble gjort på, var basert på lang erfaring. Fra Oppdal (Sør-Trøndelag) finnes følgende opplysning: «De eldre sa, ut fra erfaring, at bjørka løp best etter tordenvær». Et eksempel fra Harran (Nord-Trøndelag) illustrerer hvor viktig neveren har vært til takteking. I Harran ble nemlig neveren kalt tak, og et lass never ble dermed kalt et taklass. Det som folk vanligvis kalte tak, dvs. hustak ble på dialektmå her kalt for rove (engelsk roof).



Rirkuler

Rirkuler er halvkuleforma eller uregelmessige utvekster på trestammer av bjørk, or, gran og furu. Rirkulene har gjerne flamma ved og har blant anna blitt brukt som emner til boller, øser, kopper og til skaft på kniver (Høeg 1974). Merker etter uttak av rirkuler ble i våre prosjekter registrert flere steder i Nordli, og framstår som firkanta merker.



Figur 2. Rirkuler ble gjerne brukt som emner til skaft og håndtak. Merke etter uttak av rirkule på bildet nederst. Foto: Bolette Bele/Bioforsk.

Kjente dialektnavn for rirkuler i Trøndelag (Høeg 1974)

Rir:	Agdenes, Malvik, Frosta, Mosvik
Rikule:	Selbu
Rirkule:	Tydal, Leksvik, Mosvik, Verdal
Gran-kule, kule:	Tydal
Rirklomp:	Åfjord (enkeltopplysning)
Knyle:	Singsås (enkeltopplysning)

Økseskaft

Bjørk ble mye brukt som emne til skaft og håndtak (Høeg 1974). Vi registrerte også spor etter denne typen anvendelse av bjørk i Lierne. Ved som vokste ut igjen langs «sårskader» på bjørk egna seg godt til økseskaft og ble i Lierne (Nordli) kalt «jaddar» (Brynolf Kaldal pers. medd.).



Figur 3. Emner til økseskaft ble gjerne tatt ut av bjørk. Det var vanlig også i Lierne. Foto: Bolette Bele/Bioforsk.

Stimerker

Stimerker i trær er ofte lange og plassert i passende «synshøyde». De finnes gjerne på begge sider av treet (Andersson & Östlund 2002). På den måten var merkene lette å følge uansett hvilken retning man kom langs stien. I våre prosjekter fant vi stimerker knytta til en ferdselsvei i seterlandskapet.



Figur 4. Merke som ble tolka som et stimerke i Grytdal naturreservat, Orkdal. Foto: Rosef/Bele/Bioforsk.



Grensemerker

Ved å sammenligne lokaliseringen av merker i Grytdalen med kart over de gamle eiendomsgrensene fra 1912, kunne vi også påvise eksempler på grensemerker i trær. Svenske undersøkelser (Andersson & Östlund 2002) viser at denne typen merker vanligvis er plasserte ca. 130 cm over bakkenivå (det vil si i brysthøyde), og at plasseringen gjør dem enkle å få øye på. Dette stemmer godt med våre observasjoner i Orkdal og Lierne.



Figur 5. Dette merket sammenfaller med ei av eiendomsgrensene i Grytdalen, slik vi finner det på kart over eiendommen fra 1912. Foto: Rosef/Bele/Bioforsk.



Figur 6. Trær med tre merker i omtrent samme høyde ble ofte brukt som grensemerker av ulikt slag, for eksempel i forbindelse med teighogst eller seterdrift. Disse merkene ble registrert i Lierne. Foto: Bolette Bele/Bioforsk.



Brenning forbedra beitekvaliteten

I Lierne vitner stedsnavn som «Brenna» og «Storbrenna» om at brenning var en vanlig måte å «skjømte» skogen på. Skogbrenning for å få bedre beite var vanlig fram til 1892/93 da et lovforbud mot slik brenning ble vedtatt (Tretvik 2005). Ved Kaldal i Nordli er det kjent at slik brenning foregikk siste gang i 1840-åra. Disse brannflatene ble tidlig snøfrie når aska blåste opp på snøen, og utgjorde viktige vårbeiter for hestene (Brynolf Kaldal pers. medd.). Brente furustubber i skogen i Lierne vitner ennå om denne måten å forbedre beiteressursene på. I Nord-Sverige er det kjent at skogsbrenning har hatt en svært stor betydning for beitetilgangen (Norderhaug 1987) og mye tyder på at dette er en felles tradisjon mellom Norge og Sverige.



Figur 7. Brente furu-stubber (over) vitner fortsatt om systematisk brenning av skogen i Lierne, for å forbedre beitekvaliteten. Brynolf Kaldal (under) kjenner godt til den tradisjonelle måten å bruke utmarksressursene på. Foto: Bolette Bele/Bioforsk.



Merker som er vanskelige å tolke

Erfaringer fra svenske undersøkelser viser at opp til 40 % av registrerte merker i trær kan være vanskelige å tolke opprinnelsen og funksjonen til (Andersson & Östlund 2002). Flere av merkene vi registrerte i Lierne og Orkdal hører til denne kategorien. I enkelte tilfeller kan kulturspor forveksles med naturlige skader som kvistbrenn, påførte skader fra nabotrær, skader påført av hjortedyr med mere. Vi viser her noen eksempler på merker vi ikke klarte å tolke, og håper å få mer informasjon og kunnskap om denne typen spor.



Figur 8. Eksempler på merker i trær som vi ikke klarte å tolke opprinnelsen til. Foto: Bolette Bele/Bioforsk.



Figur 9. I Grytdalen ble det registrert flere merker i overgangen mellom skogspartier og myrer, uten at vi sikkert vet opprinnelsen til dem. De aller fleste myrene i dette området er gamle slåttemyrene, og noen av disse merkene kan derfor være merker mellom gamle slåttemyrene. Foto: Rosef/Bele/Bioforsk.

Oppsummering

De registreringene som er gjort av kulturspor i trær i Bioforsk-prosjektene i Trøndelag, tyder på at det er mye verdifull tradisjonell økologisk kunnskap å hente gjennom slik registrering. Fortsatt arbeid med denne typen dokumentasjon i tilknytning til seterbruk og utmarksbeite kan gi mye interessant kunnskap om tidligere tiders ressursutnyttelse. Det vil også være verdifullt å aldersbestemme registrerte kulturspor ved årringanalyse (dendrokronologi).

Dokumentasjon av kulturspor i trær vil også være verdifullt med tanke på framtidig forvaltning av verna skogsområder. Mange skogsområder er faktisk gamle kulturlandskap med en svært allsidig brukshistorie som ennå i dag kan ha stor betydning for det eksisterende biologiske mangfoldet. Det er selvfølgelig viktig å verne verdifulle skogsområder mot større moderne inngrep, men det kan samtidig være av avgjørende betydning for det biologiske mangfoldet at man følger opp de gamle driftsformene ved skjøtsel.

Det haster imidlertid med å registrere kulturspor i trær som forteller om gamle tiders bruk. Denne historiske dokumentasjonen forsvinner hvis trærne blir hogd eller når trærne blir så gamle at de råtner og dør.



Takk

Vi vil rette en stor takk til Brynolf Kaldal, Johan Andøl, Øyvind Solligård og Arnfinn Sæthre som har bidratt med verdifull informasjon om den tradisjonelle bruken av utmarka i studieområdene våre, og som hjalp oss med tolkinga av kultursporene vi registrerte der. Takk også til Lars Östlund fra Sveriges Landbruksuniversitet, for hjelp med tolkinga av funnene, og til Terje Skjeggedal, Jørund Aasetre og Per Gustav Thingsstad for godt prosjektsamarbeid. Feltstudiene er utført med støtte fra Norsk Kulturråd og Norges Forskningsråd gjennom NTF's strategiske instituttprogram «Utmark».

Artikkelen er utarbeidet med økonomisk støtte fra Interregprosjektet «Utmarksbeite - biologisk kulturarv som ressurs for ei bærekraftig framtid».



Fylkesmannen i
Nord-Trøndelag



Fylkesmannen i
Sør-Trøndelag

Referanser:

- Andersson, R. & Östlund, L. 2002. Träd med kulturspor i urskogen. Svensk botanisk tidskrift 96:1, s. 53-62.
- Andersson, R., Östlund, L. & Lundqvist, R. 2005. Carved trees in grazed forests in boreal Sweden - analysis of remaining trees, interpretation of past land-use and implications for conservation, *Veget Hist Archaeobot* 14:149-158.
- Bele, B. & Norderhaug, A. 2004. Er gammelskogen også en kulturarv? *Blyttia, Norges Botaniske Annaler* 62(4): 227-231.
- Bele, B., Rosef, L. & Norderhaug, A. 2006. Finnes det kulturspor på trær i kystnær gammelskog? Eksempel fra Grytdalen naturreservat, Orkdal kommune, Sør-Trøndelag. *Bioforsk Rapport* 1(40), 26s.
- Ericsson, T. S. 2001. Culture within nature. Key areas for interpreting forest history in boreal Sweden. Doctoral thesis. Swedish University of Agricultural Sciences, Umeå.
- Elvebakk, A. & Kirchhefer, A. 2012. Den gamle furuskogen i Dieváidvuovdi/Dividalen - eit eldgammalt samisk kulturlandskap. *Blyttia, Norges Botaniske Annaler* 70(1): 7-26.
- Høeg, O.A. 1974. Planter og tradisjon. Floraen i levende tale og tradisjon i Norge 1925-1973. Universitetsforlaget, Oslo, 751s.
- Lorås, J. & Storaunet, K. O. 2007. Kulturspor i trær - samisk bruk av skogen gjennom århundrer. Publisert på nettsidene til Høgskolen i Nesna: <http://www.hinesna.no>.
- Norderhaug, A. 1987. Tre- og/eller buskrik utmark. I: Emanuelsson, U. & Johansson, C.E. Biotoper i det nordiska kulturlandskapet. Kapittel 6, s. 103-118. *Naturvårdsverket, Rapport* 3556.
- Midteng, R. 2009. Samiske kulturspor i trær utenfor Øvre Anárjohka nasjonalpark. <http://www.asplanviak.no>
- Storaunet, K. O. & Lorås, J. 2008. Samisk barktaking. Kulturspor etter tidligere tiders ressursutnyttelse. Brosjyre fra Skog og Landskap 2(2008), 4s. www.skogoglandskap.no
- Tretvik, A. M. 2005. Skogen og eiendomsrettens historie i Norge. Fritzboeger, B. & Møller, P.F. (eds.) *Skovhistorie for fremtiden - muligheter og perspektiver*, 55-63. Skovhistorisk Selskab, Hørsholm.
- Zackrisson, O., Östlund, L., Korhonen, O. & Bergman, I. 2000. The ancient use of *Pinus sylvestris* L. (Scots pine) inner bark by Sami people in northern Sweden, related to cultural and ecological factors. *Veget Hist Archaeobot* 9:99-109.
- Östlund, L. 2008. Skogshistoria i den boreala delen av Skandinavien. I: Fritzboeger, B. & Møller, P.F. (red.). *Skovhistorie for fremtiden - muligheter og perspektiver*. Skovhistorisk Selskab, Hørsholm.

BIOFORSK TEMA
Vol. 7 nr. 7
ISBN-13 nummer: 978-82-17-00934-4
ISSN nummer: ISSN 0809-8654
Fagredaktør: Bolette Bele
Forskningsdirektør Nils Vagstad
www.bioforsk.no